

Viies rahvusvaheline Kirde-Euroopa ajaloo ja kultuuri sümposium Tallinna Linnaarhiivis

■ 23.–25. septembril 2004 toimus Tallinnas taas rahvusvaheline Kirde-Euroopa ajaloo ja kultuuri sümposium. Seekordne oli juba viies Tallinna Linnaarhiivi, Greifswaldi Ülikooli Ajaloo Instituudi (korraldaja 2001. aastast) ja Aue Fondi (Saksa Kultuuri Edendamise Fond, Helsingi) poolt alates 1995. aastast korraldatavate Kirde-Euroopa ajaloo küsimustele pühendatud teaduskonverentside sarjas. Nüüd osales sümposiumi ettevalmistamises ka *Academia Baltica* (Lübeck), rahaliselt toetas *VolkswagenStiftung*.

Eelmistel kokkusaamistel on käsitatud migratsiooni ja linnaajaloo temaatikat ning lahatud Kirde-Euroopa kui ajaloolise regiooni mõistet ennast. Neljas, erakorraline sümposium toimus 2003. aastal Peterburis linna 300 aasta juubeli puhul ning oli pühendatud Peterburi ajaloo erinevatele aspektidele.¹ 1995. ja 1998. aastal peetud ettekanded on avaldatud Aue Fondi poolt välja antud kogumikes, ilmumise ootel on ka 2001. ja 2003. aasta kogumikud.²

Viienda sümposiumi teema “Seltsid ja kodanikuühiskond Kirde-Euroopas. Regionaalsed iseärasused Euroopa kontekstis” kasvas välja Jörg Hackmanni (Greifswaldi Ülikool) juhitud uurimisprojektist “Seltsiliikumine Baltimaades 1800–1914. Ühiskonna muutumine, etnostevahelised suhted, rahvuste kujunemise protsessid”. Ettekanded käitslesid seltsiliikumise ajalugu ja olemust ning seltside mõju ühiskonnale Põhja- ja Lääne-Euroopas, Venemaal, Saksamaal ning Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Slovakkia alal keskajast kuni tänapäevani. Ühtaegu vaeti Läänemere piirkonna maade ja muu Euroopa vastastikuseid mõjusid, püüdes piiritleda nii Kirde-Euroopa seltsiliikumise regionaalset eripära kui ka ühisosa Euroopaga. Osavõtjaid oli 11 riigist: Eestist, Saksamaalt, Leedust, Lätist, Poolast, Rootsist, Slovakiast, Soomest, Taanist, USA-st ja Venemaalt. Kolme päeva jooksul kuulati kokku ligi 30 ettekannet.

Sõnavõtuga sümposiumi kontseptsiooni

selgituseks esines selle autor, eelmistegi sümposiumide üks peaideoloog ja -korraldajaid, Jörg Hackmann. Ta nentis, et termin “kodanikuühiskond” on viimase 10–15 aastaga kujunenud poliitiliste ja teaduslike debattide üheks keskseks lõöksõnaks. Diskussioonides kodanikuühiskonna olemusest, eesmärkidest ja võimalustest osalevad ka ajaloolased, lisades tihtipeale vaid teoretiseerivatele ja abstraktsetele vaidlustele kultuurilise ja ajaloolise mõõtme. Hackmann tõi esile seltsiliikumise uurimise pidepunkte: üleminek seisusliku ühiskonna korporatsioonidelt vabatahtlikele kodanikuühendustele, seltside õiguslik raamistik, nende osa sotsiaalsete ruumide kujundajana kohalikul, regionaalsel ja rahvuslikul tasandil, seltsiliikumise periodiseerimine jt. Muu hulgas väitis ta, et seltsikultuuri traditsioonid või siis mälestus neist oli ka üks tõukejõude demokraatlike ühiskondade taastamisel Kirde-Euroopas 1980. aastate lõpul.

Hackmanni kontseptsioonilisi arutlusi jätkas Peter Clarki (Helsingi) akadeemiline avakõne “Vabatahtlikud ühendid ja kodanikuühiskond rahvuslikus, piirkondlikus ja linnalises kontekstis”. Clark juhtis esmalt tähelepanu terminite “kodanikuühiskond” ja “vabatahtlik ühendus” problemaatilisusele, seda eriti ühiskondades, kus suuremal osal inimestest puudus õigus kaasa rääkida ametlikus poliitikas nii riigi kui ka kohalikul tasandil. Kõiki võimalikke aspekte arvestades on õige käsitada neid mõisteid võimalikult paindlikult. Pikemalt iseloomustas Clark 17. ja 18. sajandi Inglismaa arengut kodanikuühiskonna ja vabatahtlike ühenduste kontekstis. Inglismaa on huvipakkuv, kuna seltse, klubisid ja muid ühendusi oli seal 18. sajandil mitu korda rohkem kui näiteks Saksamaal ja Prantsusmaal. Clark tõi välja Inglise seltsiliikumise õitsengu põhjusi: elatusaseme tõus, hoogne linnastumine, nn. meediarevolutsioon, sotsiaalpoliitilises sfääris riigi funktsioonide osaline üleminek vabatahtlikele ühendustele ja alternatiivsete seltskondliku läbikäimise vormide konkurentsi puudumine. Neid aspekte on mõistlik arvestada igasugusel vabatahtlike ühenduste leviku uurimisel, samuti on viljakas seltsiliikumise erinevate tasandite võrdlev analüüs.

Esimese istungi “Korporatsioonist vabatahtliku ühenduseni – uusaja-eelsed seltskondliku suhtluse vormid ja nende traditsioonid” avas Anu Mänd (Tallinn), kes rääkis Tallinna Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna seltskondlikust elust,

¹ Tallinna resp. Eesti osalus Peterburis piirdus vaid tervituslähitusega Tallinna Linnaarhiivi juhatajalt.

² Eelmiste sümposiumide kohta vt. ka L. Kõiv. Kirde-Euroopa ajaloo III rahvusvaheline sümposium Tallinna Linnaarhiivis. – Tuna 2002, nr. 1, lk. 147–152.

tutvustades lähemalt jootude (*Drunke*) traditsiooni ja analüüsid nende osa seisusliku linnaühiskonna siseses suhtluses. Lars Bisgaard (Odense) andis ülevaate Kanuti gildidest Läänemere piirkonnas ja nende muutumisest hiliskeskaja vältel. Ta märkis, et uurijaid on köitnud rohkem Kanuti gildide algupära ja funktsioonid algusaegadel, vähem gildide käekäik hiliskeskajal. Bisgaard suhtus kriitiliselt levinud lähtekohta gildide arengu järjepidevusest keskajal. Aja jooksul “teisesenes” näiteks püha Kanut isegi: kui algul austasid gildid patroonina sellenimelist 12. sajandi hertsogit, siis hiljem hoopis 11. sajandi kuningat.

Ulrich Simon (Lübeck) esitas kronoloogiliselt ja statistiliselt detailirohke ülevaate (liikmete arv, sotsiaalne koosseis, seltsi algatused) 1789. aastal valgustusideede vaimus asutatud Lübecki “Heategevuse edendamise seltsi”. Tekkinud esialgu “õpetatud” seltsina, pühendus see hiljem haridus- ja hoolekandeesutuste rajamisele ja haldamisele. Seltsi algatusest on välja kasvanud ka Lübecki tuntud kunsti- ja kultuuriloo muuseum (St. Annen-Museum). Selts tegutseb oma traditsioonilistes sfäärides – haridus- ja sotsiaalhoolekande alal – tänapäevalgi. Asutamise aegadest on säilinud raamatukogu ning püsinud muutumatuna (teisipäevane) ettekandeõhtute traditsioon.

Teisel istungil “Seltsimaastikud – vabatahtlike ühenduste tegevusalad ja ühenduste mõju ühiskonnas” käsitleti seltsiliikumist Tsaari-Venemaal, “õpetatud”, seltskondlikke, põllumajanduslikke ning heategevuslikke seltsi.

Anastasija Tumanova (Tambov) kõneles vabatahtlikest ühendustest Venemaal 20. sajandi algul ja 1906. aasta ühingute seadusest. Ta iseloomustas tsaarivalitsuse suhtumist ühiskondlikesse organisatsioonidesse 18. sajandist kuni 20. sajandi alguseni ja osutas põhjustele, mis ajendasid tsaarivalitsust asuma ühingute-alast seadusandlust moderniseerima. Ettekandja andis ülevaate ühingutest Venemaal 20. sajandi algul, hindas nende mõju ühiskonnas ning vahendas Vene ja Nõukogude historiograafia seisukohti. Põhjalikumalt süvenes Tumanova ajavahemikus 1905–1917 aset leidnud avalikku diskussiooni ühingutevabaduse ümber ja analüüsis 1906. aasta ühingute seaduse vähest efektiivsust.

Egidijus Aleksandraviciuse (Kaunas) ülevaade Leedu seltsiliikumisest 19. sajandi algusest kuni 1914. aastani eristas nelja perioodi, mida mõjutasid Poola 1831. ja 1863. aasta ülestõusude järgsed poliitilised olud. Ajavahemik 19. sajandi algusest kuni 1831. aastani oli mõõduka kultuurilise autonoomiaga ja intellektuaalselt aktiivne, nn. kuldne ajastu. Vaimuelu keskus oli Vilniuse ülikool, tegutses palju haridus-, heategevus- ja kultuuriseltsi.

Aastad 1831–1863 oli repressioonide ja piirangute aeg; ülikool ja suurem osa seltsi suleti, elujõulised olid aga katoliiklikud karskusseltsid, mis hõlmasid enamiku Leedu talupoegadest. 1863. aastal keelati leedukeelne kirjasõna ja koolid, järgnes venestamine. 1905. aasta avas uued võimalused ning seltsiliikumises toimus hüppeline areng, mis oli üheks eelduseks Leedu riikluse taastamisel.

Õpetatud seltside tegevust käsitlesid Indrek Jürjo (Tallinn), Enn Küng (Tartu) Sarmite Pijola (Riia), Ea Jansen (Tallinn) ja Ralph Tuchtenhagen (Hamburg).

Indrek Jürjo kõneles 1842. aastal Tallinnas baltisaksa õpetlaste asutatud Eestimaa Kirjanduslikust Ühingu. Ühingu tegevus hõlmas erinevaid teadusalasid, kuid aja jooksul kujunes neist tähtsaimaks ajalugu. Laiema avalikkuse huvi pälvis ühing 19. sajandi lõpust alates, kui alustas süstemaatilist tegevust muinsuskaitse alal. 20. sajandi algul avardas ühing haaret osalusega Balti provintside ajaloolaste koostöös.

Enn Küng rääkis Narva Muinsusseltsist (1862–1869), mis asutati sealse Suurgildiga seotud haritlaste initsiatiivil. Selts korraldas ajalooliste mälestiste kogumist ja säilitamist ning Narva ajaloo ja linnaajaloo uurimist üldiselt. Sakslaste kõrval kuulus seltsi ka venelasi, liikmeid oli erinevast seisusest ja erineva sotsiaalse staatusega. Seltsi pärandina säilinud kollektsioon on Narva ajaloo uurimisel väärtuslik tänapäevalgi. Narva näitel ilmnes ühtlasi, kui palju sõltus ühest isikust: pärast seltsi esimehe Heinrich Johann Hanseni lahkumist Peterburi seltsi tegevus lakkas.

Ea Jansen (“Eesti Kirjameeste Selts 1871–1893”) vaatles esmalt eestlaste seltsiliikumist 19. sajandil alates tagasihoidlikest vaba aja “korraliku” veetmise seltsidest (nt. lauluseltsid) kuni Aleksandrikooli Komitee ja Eesti Kirjameeste Seltsi asutamiseni. Nende üldrahvalike ühenduste tekkimine näitab E. Janseni sõnutsi, et Eesti ühiskond oli kaotanud rahvuslikus mõttes oma süütuse: eesmärgiks seati rahvahariduse ja eesti kultuuri edendamine. Seltsil on suured teened eesti keele arendamisel ja folkloori uurimisel, samuti andis selts eestlastele “osalemise” kogemust ja võimalusi debattideks rahvuslikel teemadel, soodustades nn. avalikkuse kujunemist eestikeelses keskkonnas. Kirjameeste Seltsil oli suur mõju Eesti ühiskonna intellektuaalses arengus rahvust kujundavas mõttes.

Ralph Tuchtenhagen käsitles *Heimabewegung*i liikumist Balti provintside 19. sajandil, peamiselt küll vaid Saaremaa ühingu näitel, mis järgisid üldiselt Saksamaa ja Skandinaavia eeskujusid. *Heimabewegung*i tõukejõude Läänemere provintside nägi referent enamasti võõrsilt pärit li-

teraatide identiteediotsingutes ühenduses huviga kodumaa ajaloo ja kultuuri vastu.

Õpetatud seltsidele pühendatud ettekannete rea lõpetas Sarmite Pijola Riia 19. sajandi loodusteaduslike seltside tutvustusega.

Põllumajandusseltside teema oli esindatud kahe sõnavõtuga. Tiit Rosenberg (Tartu) rääkis Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevusest ja toonitas põllumeeste seltside tähtsust Eesti talupoegade emantsipeerumises alates 1850. aastatest; Torsten Lorenzi (Frankfurt am Oder) ettekanne oli Poola talupoegade ühistutest Poola-Saksa piiräärsetes regioonides 19. sajandi teisel poolel. Lorenz nimetas neid Poola rahvusliku liikumise “majanduslikuks selgrooks” Preisi ida-provintides. Üldiselt hindas ta nende tegevuse vastastikuse majandusliku toetamise üksustena ja ühistegevuse koolina edukaks. Puuduseks pidas Lorenz ühistute etnilist eksklusiivsust ja ühistute juhtimise koondumist kitsa eliidi kätte, mis kahandas ülejäänute kaasaraääkimise võimalusi.

Bradley Woodworth (New Haven; “Muusikaelu ja rahvuslik identiteet Tallinnas 1850–1914”) esitas ülevaate Eesti, Vene ja Saksa muusikaseltside tegevusest ja seda mõjutanud sotsiaalpoliitilistest teguritest. Uurides seejuures lähemalt rahvusliku identiteedi aspekti avaldumist, täheldas ta, et rahvuslik jättis tihti varju seltskondliku. Woodworth tähtsustas Tallinnas 19. sajandil asutatud muusikaseltse ka kui esimesi ühingu, mis hõlmasid linna sotsiaalseid kesk- ja alamkihte, samuti naisi.

Karsten Brüggemann (Narva; “Sport ja spordiseltsid Eestis 20. sajandi algul”) tõdes, et Eesti spordiajalugu kultuuri- ja sotsiajalajaloolisel taustal vaadelduna on suurel määral veel kirjutamata. Ilmunud spordialade ja -ühingute ülevaated käsitlevad ühiskondlikku tausta enamasti pealiskaudselt. Spordiajaloo erinevad paradigmad ilmnevad selgesti näiteks spordiseltsi “Kalev” puhul: spordiseltsina tekkis too vaid seepärast, et selle asutamiseks oli kergem luba saada, tegelikult oli “Kalev” aga patriootilise aktsiooni tulemus. Et “Kalev” hiljem tõepoolest ka sisult spordiühinguks muutus, oli pigem tingitud spordi populaarsuse üldisest järsust kasvust ühiskonnas.

Christian Pletzing (Lübeck) rääkis ülevaatlilikult ühingutest Ida- ja Lääne-Preisimaal 1840–1871. Poliitiliste piirangute ja tsensuuri tingimustes enne 1848. aastat olid levinud linnade kõrg- ja keskklassi koondavad kodanike seltsid, liberaalsete ringkondade toetusel tegutsesid ka heategevuslikud ja töölisseltsid. 1848. aasta revolutsiooni ajal need häabusid ja tekkisid poliitilised klubid. 1848. aastale järgnenud poliitiliste repressioonide õhkkonnas ei olnud seltsiliikumine enam võimalik; alles 1860.

aastatel tekkisid taas käsitöölise ja tööliste seltsid. Need kaotasid tähtsuse veel sama kümnendi lõpul, kui liberaalne liikumine üldiselt alla käis.

Lutz Häfner (Bielefeld) ei saanud Tallinna tulla, kuid saatis oma väljakuulutatud ettekande “Ühingud ja avalikkus Venemaa provintides. Saraatovi näitel 1800–1917” kirjalikult. Käsitus piiritleb esmalt Venemaa ühiskondlik-poliitiliste olude erinevusi võrreldes nn. vana Euroopaga ja sellest tulenevaid Venemaa seltsiliikumise iseärasusi. Saraatovi näitel ilmneb seltskondlike ühingute tähtsus nn. kohaliku seltskonna väljakujunemisel tsaaririigis 19. sajandi lõpust alates.

Valters Ščerbinskis (Riia) kõneles Läti üliõpilasseltsidest, nende traditsioonidest ja mõjust ühiskonnas. Arkadiusz Janicki (Gdansk) rääkis Poola üliõpilaste seltsidest Tartus ja Riias kuni 1918. aastani. Ta iseloomustas Poola üliõpilaste sotsiaal-demograafilist tausta, nende seltside korraldust ja suhteid muust rahvusest üliõpilaste ühendustega, Poola üliõpilasseltside staatust Riia ja Tartu linnaühiskonnas, kohalike linna- ja ülikooliomavalitsuste suhtumist Poola üliõpilaste ühingutesse ning piiritleb Riia Polütehnikumi ja Tartu Ülikooli rolli Poola intelligentsi kujunemises 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul.

Adele Lindenmeyr (Villanova) andis ülevaate Peterburi Ligovo rahvamaja seltsist (1903–1913) ja selgitas, kuidas selle ajalugu peegeldab kodanikuühiskonna kujunemise protsessi Venemaal. Rahvamajade-liikumine oli 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul üks elavamaid sotsiaalse aktiivsuse vorme tsaaririigis ning Ligovo rahvamaja üks tähelepanuväärsemaid omataoliste hulgas. Filantroobist krahvinna Panina juhtimisel korraldas rahvamaja täiskasvanute ja laste õppimist ning vaba aja sisustamist, üldharivaid loenguid ja näitusi, seadis sisse observatooriumi, kohviku, tasuta raamatukogu koos lugemissaaliga, lastehoiu ja teatri. Rahvamajadest lähtuva impulsi ajal lootsid nende eestvedajad üles ehitada kodanikuühiskonda: filantroobist krahvinna Panina nägemuses pidi kogu Venemaa muutuma “ühiseks, suureks ja valgeks rahvamajaks, kus oleks kohta igaühele ja kus kõik võiksid olla ühtviisi vabad, soojas ja rõõmsad”.

Henrik Stenius (Helsingi) rääkis karskusliikumisest Põhja-Euroopas ja märkis, et karskusseltside ja kiriku üle riigi- ja regioonipiiride küündivat tähtsust moderniseerivas ühiskonnas sageli veel alahinnatakse.

Kolmandal istungil “Kultuurinähtuste leviku ja ülekande protsessid” rääkis Elena Mannová (Bratislava) Slovakkia seltskondlikest ühingutest Kesk-Euroopa üldises kontekstis. Ettekanne veenis, et Slovakkia seltsiliikumine on kultuurivahetuse

protsesside ja vastastikuste kultuuriliste mõjutuste jälgimiseks suurepärane aines, võimaldades neid protsesse vaadelda etnilisel, usulisel, sotsiaalsel ja piirkondlikul tasandil ning suhetes välismaaga.

Ljudmilla Bulgakova (Peterburi) ettekanne käsitles Vene impeeriumi osalust 19. sajandi lõpul 20. sajandi algul hoogustunud rahvusvahelises heategevusliikumises. Teiste riikide initsiatiivil kaasati sellesse ka Venemaa esindajad; teisalt nõudis osalemist ka Vene riigi prestiiž. Olgugi et algul oli Venemaa peamiselt passiivse vaatleja rollis, suunasid need kontaktid tõhusalt pärast esimest Vene revolutsiooni hoogustunud heategevuslikku liikumist Venemaal: valitsus ja ühiskond hakkasid pöörama tähelepanu erinevatele sotsiaalsetele küsimustele, nagu sotsiaalsed garantiid, emade ja laste kaitse, tööabi, vaimuhaigete hooldus jm.

Robert Trabat (Varssavi) esindas samuti vaid tema ettekande “Seltsielu kui identiteeti loov faktor segarahvastikuga Ida-Preisimaal” (kahe maailmasõja vahel) kirjalik versioon. Traba analüüsi teljeks on mõisted “sõda”, “vaenlane”, “kodumaa” ja “isamaa”. Ida-Preisimaa ühiskonnagruppide piiritlemise kriteerium on nende suhtumine mainitud mõistetes; etniliste gruppide hoiakuid on viljakas uurida nende ühingute kaudu. Seejuures peab Traba oluliseks arvestada ka moodsa etnoloogia teesi “institutsionaliseeritud teadusest”, mille järgi ühiskondlikes gruppides omavad kindlalt väljakujunenud teadvust vaid liidrid ning et nende teadvus võib grupi enamuse omaga olla vastuoluski.

Anette Forsén (Helsingi) rääkis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul asutatud Saksa seltsidest Soomes ja Rootsis perioodil 1910–1950. Ilmnes, et kuigi enamus seltse olid põhikirja järgi apoliitilised, olid nende liidrid enamasti poliitiliselt konservatiivselt meelestatud. Seeläbi olid Saksa seltsidel head suhted ka Soome ja Rootsi parempoolsete ringkondadega. Poliitilised sündmused Saksamaal mõjutasid ka nende seltside hoiakuid ja tegevust; Saksa diplomaatia sihipärase tegevuse tulemusena saavutas *Reichi* aegadel neis teatud mõju ka NSDAP. Rootsis tekkis Teise maailmasõja ajal uusi Saksa seltse, mis olid poliitiliselt vasakpoolset meelestatud ning vanade ühendustega opositsioonis.

Tatjana Šori faktirikas käsitlus (vaid kirjalikul kujul) vene vähemuse kultuurilisest potentsiaalst Eestis kahe maailmasõja vahel pakub ohtralt andmeid vene ja teistegi rahvaste seltsiliikumise kohta vaadeldaval perioodil. Suurem osa vene elanikkonnast osales ühel või teisel viisil seltsielus. Vene haritud ringkondadele oli iseloomulik teadlik konsolideerumispüüd, teiste gruppide ühinemine toimus spontaanselt. Venelastele olid eeskujuks

Eestis hästitoimivad juudi ja saksa ühendused.

Aili Aareleid (Tallinn) iseloomustas ühingute liikumist Eestis Nõukogude aastail. Ta tõi välja seda mõjutanud aspekte (varasem tsiviilühiskonna kogemus, läbi “raudse eesriide” imbutunud ideellised mõjud, legaalsete, kommunistlike parteide poolt initsieeritud ühenduste ärakasutamine rahvusliku protestimeele konserveerimisel). Tolleaegsete ühenduste uurimine ja nende tegevuse hindamine on aga raske, kuna säilinud dokumentatsioon on tekkinud ideoloogilise tsensuuri tingimustes, vabanemise järel ilmunud mälestustesse tuleb samuti suhtuda kriitikaga. Viljakas on aga minevikku uurida konkreetsete elulugude kaudu, mida talletatakse sihipäraste suunavate küsimustega läbi viidud intervjuu abil.

Rein Ruutsoo (Tallinn) kõneles poliitilisest koondumisest ja kodanikuühikonnast võrdlevalt Balti riikides 1987–1991. Ta iseloomustas toonast sotsiaalset ja poliitilist atmosfääri ja selles peitunud nõukogudevastast potentsiaali ning kirjeldas “laulva revolutsiooni” aasta liikumisi: “kalendri-rahutused”, rahvusliku sümbolika kasutuselevõtt, keskkonna- ja muinsuskaitse, kultuuri- ja akadeemiliste ringkondade väljaastumised, pararmilitaarsete ühenduste tekkimine. Ettekanne tõi välja kolme riigi erinevusi ja ühisjooni.

Sümposiooni lõppdiskussiooni juhatasid sisse Torkel Jansson (Uppsala) ja Risto Alapuro (Helsinki). Jansson eritles riigi, valitsuse ja seltsiliikumise “dramaatilist kolmnurka” selle erinevates väljendustes Skandinaavias, Soomes ja Balti aladel. Selle kolmnurga vastuolude toetepinnaks oli võimukandjate probleem, kuidas korraldada riigivõimu ja ühiskonna suhteid: kas panustada kogukondlikele omavalitsustele või kodanike poolt rajatud ühingutele. Alapurogi vaateväljas olid riigi ja tsiviilühiskonna vahelised suhted Euroopa erinevates piirkondades, kaasa arvatud Venemaal. Järgnenud diskussioonil kerkis üles hulk teemasid, mis veel käsitlemist ootavad, näiteks “ülalt” algatatud ühenduste osa, samuti ametlikult registreerimata seltside tegevus. Küsimus, kas Kirde-Euroopa kujutas seltsiliikumise suhtes endast ühendavat kultuuriregiooni, jäi (oodatult) ühese vastuseta.

Senise tava kohaselt peaks kõiki mainitud ettekandeid tulevikus saama lugeda Aue Fondi sarjas avaldatavast sümposiooni kogumikust. Seni on huvilistel võimalik eespool antud ülevaatest mõnevõrra põhjalikumalt teavet saada ka sümposiooni tutvustavalt veebilehelt www.uni-greifswald.de/~histor/osteuroopa/datei/tagungen.htm.

Lea Kõiv